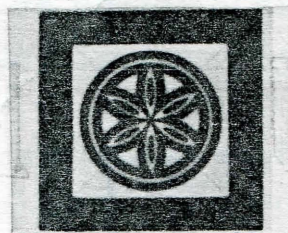

OBREDNI KRUHKI, IKONE IN AMULETI IZ SRBIJE

Slovenski etnografski muzej

Ljubljana

1978

4he. 161/99/8
Petar Kostić

Sožitje poganskih in krščanskih elementov na kultnih predmetih v ljudskih šegah in verovanjih Srbije

Izvor ljudskih šeg in verovanj sega v davnino, ko človek, zaradi tega ker ni poznal zakonov narave in zaradi preprostega orodja za delo, ni bil sposoben, da se brani pred naravnimi silami, od katerih je bil odvisen njegov obstoj. Človek je mislil, da vodijo naravo nadnaravne sile, in te si je želel podrediti s čarovnijami in verovanji. S šegami je bilo povezanih mnogo predmetov z magičnim pomenom: obredni kruhki, amuleti - vražni obeski, idoli in drugo. S širjenjem krščanstva, je cerkev prevzela veliko poganskih šeg in verovanj, ker se je hotela na ta način približati ljudstvu. Zato se na kultnih predmetih opazijo krščanski elementi. Posebno so ti elementi izraziti na: ikonah, križih, obrednih kruhkih, pisalih za obredne kruhke, nagrobnih spomenikih, amuleti in votivih.

V Srbiji je vsaka hiša imela IKONO, ki je predstavljala "krstnu slavu", praznik svetnika, hišnega zaščitnika. Visela je na steni, na vzhodni strani hiše. Ikone so bile slikane na lesu in steklu.

Ikone slikane na lesu, so bile razširjene po vsej Srbiji, kjer je v 18. in 19. stoletju, bilo več zoografskih središč, n.pr.: sremsko, valjevsko, kragujevsko, bjelopoljsko, negotinsko-krajinsko in Peć-dečansko. Ta so se razvijala pod vplivom bizantinske šole, vendar so imeli svoje posebnosti v načinu izdelave, barvah in ikonografiji.

Ikone na steklo so slikali samo v Vojvodini, kjer so se razširile pod vplivom Avstrije. V 18. in 19. stoletju, je bilo nekaj središč v Bački (Sombor), v Banatu (Vršac) in Sremu. V njih so slikali vaški slikarji po predlogih ikon na lesu, z dekorativnimi elementi v stilu kmečkega baroka in v zelo živahnih barvah.

V naše kraje so prišle ikone z Vzhoda, kjer je bil njihov kult močno razširjen. V. Čajkanović meni, da se na ikone vežejo verovanja, povezane s poganskimi idoli, ki naj bi predstavljali prednike, morda celo božanstva v človeški podobi. Kasneje je te idole zamenjal križ, ki predstavlja človeku podoben lik z razširjenimi rokami. V Srbiji je v navadi, da stoji poleg ikone, tudi križ. S širjenjem krščanstva, je ljudsko pojmovanje o prednikih, bilo vezano na nekatere svetnike, ki so postali zavetniki posameznih družin, celo rodov. Spoštovanje prednikov, prav na to so vezane šege praznika hišnega zavetnika, predstavlja jo ostanek predkrščanskega rodovnega kulta. Cerkev ni mogla izkoreniniti vse poganske šege, dala jim je krščansko označbo in jih povezala z nekaterimi svetniki. Posamezni rodovi ali hiše slavijo svojega svetnika. Takrat se zberejo sorodniki in prijatelji, gospodar razreže med obrednim kosilom posebej za to pripravljeno pogačo. Te agrarno magijske šege imajo velik pomen ob tem prazniku, saj so vezane na imetje-zemljo in od prednikov pričakujejo, da bodo vplivali na rodovitnost polja in živine ter na srečo vsega gospodarstva. Odkar je cerkev osvojila te šege, v njih sodeluje tudi duhovnik in slavnostno pogačo obredno blagoslovijo v cerkvi.

Ljudstvo zvečine praznuje sv. Nikolaja, sv. Jurija, sv. arhangela Mihaela, sv. Dimitrija, Bogorico (mater božjo) ali Veliko gospodjo, gospojino. Vsi naštetih svetniki pa so obdržali posamezna poganska božanstva ali demone.

Najpogostejše se praznuje sv. Nikolaj, ki spominja na Vodana - boga umrlih. Ta prevaža duše na "drugi svet", je gospodar voda, zaščitnik mornarjev in božji brodnik. V Srbiji in v Črni gori je zavetnik družine. Celo ob novoletnih šegah se pojavlja sv. Nikolaj, tedaj kot starček v brado, oblečen v kožuh, ki prinaša otrokom darove - tj. rodovitnost. Ponekod ga imenujejo "Deda Božić", "Božić Bate", (dedek Božić, Božiček), dandanes pa Dedek Mraz.

Sv. Djordje (Jurij) je na ikonah naslikan na konju, kako s kopjem ubija zmaja, ki napada deklico. Ta ikonografija je povezana s krščanskim kultom sv. Jurija v Mali Aziji. Kult se je razširil v času Bizanca in je povezan z zmago nad zmajem - kot simbolom vodne ujme in z osvoboditvijo deklice, ki je bila zmaju žrtvovana.

V Srbiji šege in verovanja, na dan sv. Jurija, kažejo na to, da je sv. Jurij, nadomestil gozdnega demona ali božanstvo, gospodarja dreves in rastlin, voda in živali. On je zavetnik manjših živali in volkov, kar je simbolično prikazano v boju z zmajem - zlo silo, ki napada živino. Poleg tega, da veliko družin praznuje Jurijev dan za "slavo", kot praznik hišnega zavetnika, je v vzhodni Srbiji to splošni praznik živine, praznik oživljanja narave, ko želijo z bajanjem prenesti moč mladih rastlin na ljudi, na živino, posevke in vinograde. Posebno so povdarjene šege, ki so povezane z živino, ki zgodaj odhaja na pašo; obredno molžnjo skozi votel kolač, ki ganato zlomijo in dajo živini.

Sv. Dimitrije - Mitrovdan, ima podobno ikonografijo, kot sv. Jurij, verovanja vezana na tega svetnika odražajo spoštovanje do divjih živali.

Arhangel Mihael, je podedoval božanstvo spodnjega sveta in je ikonografsko predstavljen s tehtnico v rokah, kako tehta dobra in slaba dejanja pokojnika, in tako grešnika pošilja v pekel, dobre pa v raj. Praznuje se kot hišni zavetnik in ob prazniku stoji na desnem ramenu gospodarja, ki ga slavi.

Sv. Jovan (Janez) je podoben arhangelu Mihaelu. Pojavlja se kot prvi človek, vodja ljudskega rodu (lunarni prednik) in ima tudi oznako božanstva mrtvih. Bogorodica, Velika gospodja, gospojina (mati božja - veliki šmarer), se z malim Jezusom v naročju spoštuje kot boginja plodnosti, ker se je njen lik zlikom vzhodnih boginj plodnosti in ljubezni. Je zaščitnica porodnic. Vse to kaže na njen matriarhalni izvor, s katerim je povezan tudi kult prednikov in agrarno-magijske šege.

Sveča in večna luč, ki gorita pred ikono, predstavljata nadomestek za ogenj, ki ima velik pomen v agrarno-magijskih šegah in v kultu mrtvih. Kajenje z ljudskimi kadili z zadušljivim dimom zažganih snovi, ki naj bi pregnal zle duhove in bolezni, sedaj nadomešča kadilo z gorečim timijanom, vse to pa opravlja duhovnik.

Zamesitev in razkosanje praznične pogače, ki ~~tako~~ kot ostali obredni kruhki, simbolizira rodovitnost, predstavlja ostanek arhaičnih, agrarnih magijskih šeg, nastalih že v neolitu. Praznična pogača je okrašena z okraski iz testa v obliki križa (ponekod se imenuje "krsnik") in okraskom vtisnjenim z lesenim pisalom - "poskurnikom". Z njim se krasi jo tudi božični in pogrebni kruhki ("poskurice" "krstuš"). Pogrebni kruhki predstavljajo dar pokojnikom od katerih pričakujejo, da bodo vplivali na rodovitnost.

Na "poskurnicima" (od grške besede "prosfora" - obredni kruhek, dober pridelek), so v križu vtisnjene črke IC XC NI KA (okrajšava iz grščine, Jezus Kristus zmagova lec). "Poskurnici" iz vzhodne Srbije, imajo držalo v obliki večjega križa, z vrezanim Kristusovim razpelom. Podobni so kovinski "poskurnici", izdelovali so jih zlatarji iz Janjeva, po predlogah križev s Kristusovim razpelom, pod vplivom bizantinske umetnosti.

Križ je zelo star ornament. Pojavlja se že v mlajši kameni dobi in je znan mnogim nekrščanskim ljudstvom kot simbol rodovitnosti in obnavljanja življenja, kar je povezano z idejo prepletenega vozla, ki predstavlja seksualni akt in oplojevanje. V mitizmu, katerega elemente najdemo tudi v krščanstvu, je križ simboliziral sonce, ki se rojeva, umira in ponovno vzhaja, kar je bila osnova starih verovanj mediteranskih poljedelskih ljudstev. Kristus je podedoval posebnosti sončnega božanstva, dajalca življenja. Križ je postal simbol krščanstvu v 4. stoletju naše dobe, povezan z razpelom pa je postal simbol smrti in vstajanja.

Križ predstavlja tudi ljudski lik in se pojavlja kot nagrobni spomenik ali pa kot okrasni motiv na nagrobnih kamnih, ki jih imajo za prebivališča duš umrlih. Stari ljudski križ, je zamenjal starinske idole (sohe). Tako je na starih nagrobnih spomenikih, pogosto izklesan realistični lik pokojnika. S prevzemanjem krščanstva, je kulturne vloge sohe (kola) in ljudskega križa zamenjana s krščanskim križem.

Križ se pojavlja tudi v drugih pogrebnih šegah. Pri Vlahih v vzhodni Srbiji, je šega, da se pokojnikom, ki so umrli brez sveče, prižge

"rajska sveča" v obliki križa in se nese v cerkev za duše, da ne bi ostala brez svetlobe "na drugem svetu". Razen tega položijo v krsto k pokojniku križ, okrašen s kovancem, za plačilo prevoza duše "na drugi svet".

Križ se kot okrasek pojavlja na rdečih pirhih, ki simbolizirajo rodovitnost. Velika noč je spomladanski praznik prebujanja narave, v krščanstvu pa je povezana s Kristusovo smrtjo in vstajenjem. Posebna moč se pripisuje prvemu pirhu, ki je okrašen s križci (čuvakuća, strašnik, čuvadár). Ta pirh obdrže v hiši, včasih ga zakopljejo na njivo ali v vinogradu.

AMULETI (vražni obeski) imajo svoj izvor v predmetu (kamen, živalski zob ali kaj drugega), kateremu človek pripisuje magično moč zaščite pred demoni, zli duhovi ali bitji, ki mu lahko škodijo. Ime izvira iz lat. "amuletum", prevzeli so ga. Ara bci kot "hamalet" s posredovanjem Turkov je prešel v srbski jezik, kot "hamajlija". Srbi poznajo imena "uročica", "uročnik", "odbojnik", kar vse kaže na njihov star izvor. Ta imena so povezana z verovanjem v "zlobne oči", ki lahko škodijo - "urečejo" človeka. Cerkev se je na začetku branila teh poganskih verovanj in zaščitne moči amuletov, vendar so bila tako globoko zakoreninjena, da je morala biti do njih strpna in tako se že v začetku 5. stoletja n.d. pojavi svobodno nošenje zaščitnih predmetov s krščanskimi oznakami. Najstarejši amulet je bil križ, ki so ga nosili okoli vratu, kot zaščito pred vsakim zlom. Najpogostejše so križi kovinski, njihova moč je večja, če imajo vdolan košček lesa s kristusovega križa. Že sami koščki veljajo kot amuleti, kar je ostanek poganskega verovanja v zaščitno moč drevesnega duha. Krščanski amuleti se zavijajo v povoščeno krpič, všijejo v obleko, ali pa se položijo v kovinske škatlice s podobami

(sv. Nikolaja, sv. Jurija, Arhangela Mihaela). V njih se hranijo razne relikvije, drobtinice s svetega groba, tiskane ali pisane motive, namenjene nekemu svetniku. Ti amuleti se imenujejo "ZAPISI", a njihova moč je v molitvi in zagovarjanju. Moč čarobnih besed je znana že iz najstarejših časov. "Zapise", ki so jih napisali duhovniki v cerkvenoslovanščini, so nosili na telesu pod pazduho, ali okoli vratu. Napisani so bili tudi za živino, všiti v trioglate usnjene amulete, te so dajali konjem in kravam na čelo. Ljudje so nosili okoli vratu majhne "ikonice", na njih so bili upodobljeni svetniki.

"VOTIV" (iz lat. votum - zaobljuba) so "žrtveni darovi", ki so jih darovali cerkvi ob nesreči ali ob bolezni, z željo, da bi ozdraveli, ponekod so jih imenovali tudi "prilozi". V navadi je, da se ljudje zaobljubijo ob nesreči, da bodo dali cerkvi votiv, če ozdravijo. Od bolezni so odvisni motivi, ki jih poklanjajo. Ti so v obliki rok, nog, ust, oči. Jalove žene darujejo votiv otroka v povojih.

Nekdo, ki ima glavobole, pokloni votiv v obliki svetniškega sija. Siromašni so kupovali voščene votive, bogati pa srebrne. Srebrne votive so izdelovali zlatarji po naročilu, svečarji pa voščene v posebnih lesenih modelih. Votiv so postavili v cerkvi pred ikono svojega zaobljubljenega svetnika. Pritrjevali so jih tudi na ikone, kar so imenovali "okovanje ikona". Kovinske votive so poznali samo v mestih, kamor so prišli pod vplivom Bizanca. Poznali so jih tudi drugi narodi: Egipčani, Židje, Rimljani, Etruščani, Stari Grki, Slovani. Pri darovanju votiva, se pojavlja tudi ideja kontaktne magije, pri kateri pride s posredovanjem votivnega predmeta bolnik v neposredni dotik s svetnikom, in to zagovarjajočim delom telesa, kar po verovanju pripomore k ozdravitvi.

Iz tega je razvidno, da navada darovanja votivov cerkvi, izvira iz žrtvenih darovanj višjim silam, ki so lahko predstavljene v obliki idolov, od katerih pričakujejo pomoč v nesreči.

LITERATURA:

Sima Trojanović, Glavni srpski žrtveni običaji, Srpski etnografski zbornik, knj. XVII, Beograd 1911.

Š. Kulišić, R. Ž. Petrović, N. Pantelić, Srpski mitološki rečnik, Beograd 1970.

Persida Tomić, Lik čoveka u narodnoj umetnosti Srbije, katalog razstave, Etnografski muzej Beograd, 1974.

Tihomir Djordjević, Zle oči u verovanju Južnih Slovena, Beograd 1938.

Petar Kostić, Poreklo i značenje godišnjih običaja, katalog razstave, Etnografski muzej Beograd, 1972.

Petar Kostić, Zbirka šaralica za obredne hlebove u Etnografskom muzeju u Beogradu, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, knj. XXX. 1968.

Z razstavo gostuje Etnografski muzej iz Beograda. Pripravil jo je Petar Kostić, višji kustos Etnografskega muzeja Beograd.

